

П.М.САС*

АРТИЛЕРІЯ У ХОТИНСЬКІЙ БИТВІ 1621 р.

Статтю присвячено вивченню бойового застосування артилерії в битві під Хотиним 1621 р. Приділено увагу технічним параметрам гармат, а також тактиці використання їх османською армією, польсько-литовськими силами та запорожцями. Зроблено висновки щодо ефективності артилерійського вогню під час Хотинської кампанії.

У джерелах, що проливають світло на перебіг Хотинської битви 1621 р., збереглася певна інформація про бойові дії із застосуванням гармат, у тому числі дані про їх кількість. Приміром, у першій половині серпня 1621 р. коронний секретар Я.Задзік отримав звістку про наближення до кордонів Речі Посполитої турецького султана Османа II із 300-тисячною армією (не рахуючи татар) і 250 польовими гарматами, а також про транспортування турками морем до Білгорода (нині – Білгород-Дністровський) 30 важких гармат¹. Із «Кам'янецької хроніки» випливає, що сили Османа II під Хотиним становили 460 тис. вояків при 250 гарматах². Й.Єрлич у своєму творі наполягав на тому, що турецько-татарська армія у Хотинській битві налічувала понад 700 тис. осіб і понад 400 гармат³.

Дослідники, які вивчали війну 1621 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою, нерідко з довірою сприймали явно перебільшені дані джерел про бойову могутність армії Османа II під Хотиним. Наприклад, радянський автор М.Алекберлі твердив, що понад 250-тисячна армія турецького султана мала більше 300 гармат великого й середнього калібру⁴. Переконливішою щодо цього видається позиція польського історика Л.Подгородецького, який обстоював думку про те, що турецькі сили налічували 102–108 тис. вояків, декілька десятків тисяч озброєних слуг, а також 62 гармати, у тому числі важкі. Водночас він зазначав, що польсько-литовське військо чисельністю у 25–26 тис. жовнірів (насправді зі слугами воно було помітно більшим) мало 28 гармат, серед яких і декілька важких (до місця боїв їх привів королевич Владислав)⁵.

Дані про 62 гармати вочевидь відображають мінімальну чисельність турецької артилерії під Хотиним, якої, очевидно, насправді було більше. Як випливає із повідомлень одного доволі добре поінформованого польського агента, ще до наведення турками наплавного мосту через Дунай під Ісакчею (Облучицею), у червні 1621 р. переправи через цю ріку чекало близько 100 гармат, яких з огляду на велику вагу не могли перевезти на протилежний берег човнами. Примітно, що найбільші з них суходолом тягнуло до сотні буйволів⁶.

* Сас Петро Михайлович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Я.Задзік до Л.Гембіцького, 2.VIII.1621 // Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa; далі – AGAD). – Extranea. – 64/106.

² Кам'янецька хроніка / Підготував до друку Я.Тучапський // Жовтень. – 1985. – №4. – С.99.

³ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów / Wyd. Wł.Wojcicki. – Warszawa, 1853. – Т.1. – С.4.

⁴ Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957. – С.73; *Его же*. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – С.178.

⁵ Podhorodecki L. Chocim, 1621. – Warszawa, 1988. – С.89–91, 95.

⁶ Реляція польського шпигуна, 15.VI.1621 // Biblioteka Raczyńskich (Poznań; далі – Biblioteka Racz.). – Rkps.№2. – С.842.

Навіть якщо зробити поправку на те, що розвідник міг дещо гіперболізувати чисельність османської артилерії, а також що турки не спромоглися переправити її без втрат (через розрив понтонного мосту на дно пішло 6 гармат), то й у такому випадку Осман II напевно підійшов під Хотин, маючи більше, ніж 62 гармати. До того ж турки перевозили свою артилерію не лише понтонним мостом через Дунай, який став до ладу 11 липня 1621 р. під Ісакчею, а й робили це на інших ділянках ріки. Збереглися розвідувальні дані, згідно з якими 9 липня в районі Ізмаїла султанські вояки переправили на лівий берег Дунаю 14 середніх гармат⁷. Однак не вся артилерія, яку в Османській імперії залучили на війну проти Речі Посполитої, була доставлена під Хотин. Зокрема, вельми дошкульним для Османа II стало те, що чимало його стратегічно важливих важких гармат разом із турецькими кораблями у Чорному морі потопили запорожці⁸.

Що ж до війська українських козаків, максимальна чисельність якого під Хотином становила, на нашу думку, 45–47 тис. осіб⁹, то у джерелах є достатньо надійні повідомлення про його артилерію. Із них випливає, що козаки мали 23 гармати малих калібрів, причому 20 із них були бронзовими, а 3 – залізними¹⁰.

Отже, під час Хотинської битви 1621 р. в армії Османа II налічувалося принаймні на 11 гармат більше, аніж їх мали польсько-литовські сили та запорожці разом узяті. Причому з огляду на наявність у турків гармат великих калібрів вони могли розраховувати на значнішу перевагу в артилерії над своїм супротивником. Приміром, вогнева міць 15 важких гармат війська Османа II незмірно переважала всі дрібні козацькі гармати. Водночас важкі гармати, які були в розпорядженні польсько-литовського командування, через відсутність боєприпасів не могли на рівних змагатися з важкою турецькою артилерією. Утім, ефективність застосування гарматного озброєння у Хотинській битві залежала не лише від кількості стволів і їх калібру, а й, серед іншого, від типів використовуваних боєприпасів, швидкості стрільності та далекобійності. Відтак є потреба розглянути основні тактико-технічні характеристики гармат часів Хотинської битви.

Своєрідним довідником з історії тогочасної артилерії може бути праця А.Пруського «Книга про воєнні рицарські речі і справи» (1555 р.), переклад якої польською мовою побачив світ 1565 р. Попри те, що цей твір вийшов друком за декілька десятиліть до Хотинської війни, він не тільки дає уявлення про артилерійську справу в Європі у другій половині XVI ст., а й робить певну проекцію в перші десятиліття XVII ст., адже надто стрімкого прогресу у цій сфері в ті часи не спостерігалося. Отже, наведемо подані у цьому джерелі деякі дані про типи гармат, скориставшись таблицею, складеною польським істориком Т.Новаком на основі праці А.Пруського¹¹:

⁷ Із реляцій польського шпигуна, 9, 14.VII.1621 // Жерела до історії України-Руси. – Т.1: Матеріали до історії української козаччини / Зібрав і видав І.Крип'якевич. – Л., 1908. – Т.8. – С.228.

⁸ Ю.Вороцький про турецькі справи, 16.VII.1621 // Там само. – Т.8. – С.225.

⁹ Сас П.М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Укр. іст. журн. – 2010. – №2. – С.34.

¹⁰ Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році // Жерела до історії України-Руси. – Т.8. – С.250.

¹¹ Nowak T. Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551–1565 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1963. – Т.9. – Cz.2. – S.298–302.

Гармата	Маса ствола (центнери) ¹	Маса ядра (фунти) ²	Кількість коней для воза		Кількість пострілів щоденно	Запас ядер на 8 днів	Кількість 4-кінних возів під 8-денний запас		Усього для перевезення ствола, лафета, 8-денного запасу ядер і пороху на 1 гармату		Обслуга 1 гармати	
			під ствол	під лафет			під ядра	під порох	коней	фурманів	гар-маші	поміч-ники
Шарфмеца	100	100	33	6	30	240	15	15	159	160	2	3
Васніск	75	70	25	6	30	240	10	10	111	42	2	2
Соловей	60	50	20	4	30	240	7	7	80	30	2	2
Співачка	40	20	13	4	30	240	3	3	41	16	2	2
Картауна	45	45	11	4	30	240	7	7	71	28	2	2
Мортира велика	30	100 ^a	8	4	20	160	10	10	92	35	2	2
Напівкартауна	25	12	6 ^c	—	40	320	2,5	26	26	9	1	1
Напівкулеврина	12	4	4 ^b	—	60	480	1	1	12	4	1	1
Мортира мала	2	5 ^a	6/12 ^b	—	20	160	0,5	0,5	4 ^c	2 ^c	2/12 ^c	4/12 ^e
Фальконет	6	2	2 ^b	—	80	640	1	1	10	3	1/2 ^a	1/2 ^c

Примітки:

1 – Центнер дорівнював 100 фунтам (див.: Nowak T. Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551–1565 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1963. – Т.9. – С.2. – S.301).

2 – Маса снарядів тогочасних гармат вимірювали у нюрнберзьких фунтах – метрологічній одиниці, що дорівнювала 510 г (див.: Nowak T. Op.cit. – S.320).

a – Кам'яне ядро.

b – Стволи польової артилерії возили на лафетах.

v – Шестикінний віз, на якому перевозили 12 стволів.

г – До воза, на якому перевозили 12 стволів.

г – Двоє гармаш на 12 стволів.

д – Один гармаш на 2 стволи.

е – Четверо помічників на 12 стволів.

с – Один помічник на 2 стволи.

У наведеній таблиці насамперед впадає в очі, що тогочасна артилерія, передусім важка, була своєрідною «пересувною мануфактурою війни». Громіздкі дула, маса яких у деяких випадках перевищувала 6 т, а довжина наближалася до 4 м, тягнули декілька десятків коней. Від 4 до 6 коней запрягали в артилерійський лафет, що транспортувався окремо. Кожну таку гармату супроводжувала валка возів з ядрами та порохом. Для перевезення однієї важкої гармати, її лафета та боезапасу потрібні були десятки (іноді – понад півтори сотні) коней, а кількість погоничів могла сягати 60 осіб. Бойова обслуга гармат великих калібрів найчастіше складалася з двох гармашів та двох помічників. Звісно, про високу маневреність тут не йшлося. Мобільнішою була транспортована на лафетах, запряжених кіньми, польова артилерія. Невеликі гармати, наприклад, малі мортири масою 2 центнери, тобто, у цьому випадку – 102 кг, перевозили по декілька одиниць на одному возі.

Скорострільність важкої артилерії була невисокою. Серед іншого це зумовлювалося тим, що такі гармати мали досить довге дуло (його довжину визначали в «ядрах» або «калібрах»), відтак гармаші витрачали чимало часу та зусиль на засипку пороху та закладення ядра у ствольний канал. Приміром, доволі непросто було підготувати до пострілу шарфмеца, яка, за деякими даними, могла мати дуло завдовжки 375 см, масу 6120 кг, заряджалася 100-фунтовим (51 кг) ядром та майже 67 фунтами (близько 34 кг) пороху (співвідношення мас порохового заряду та ядра цієї гармати становило 2:3)¹². Перш ніж приступити до заряджання важкої гармати, обслузі потрібно було охолодити розпечене після пострілу дуло, а також прочистити його від порохового нагару.

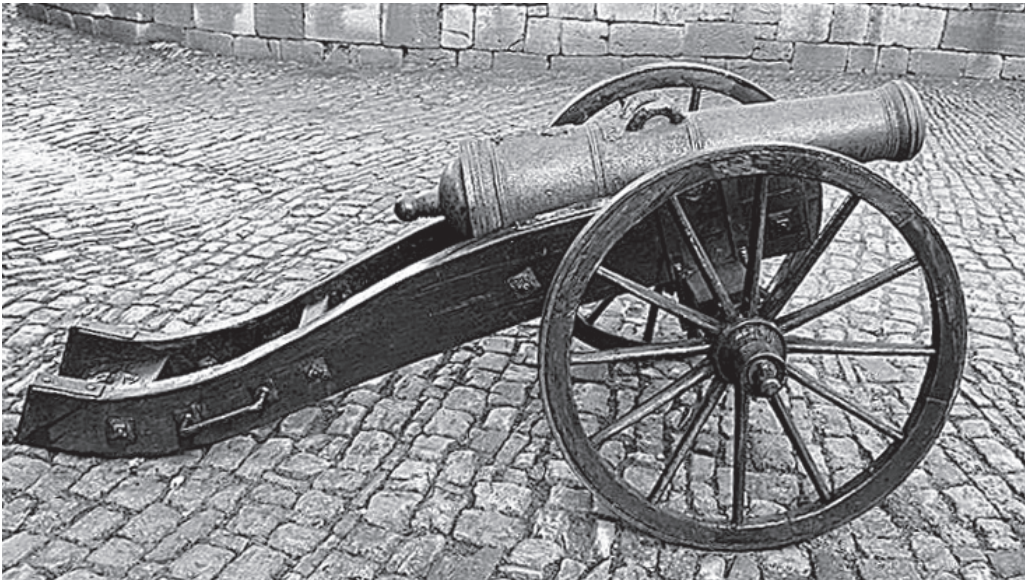

Шарфмеца. XVI ст. Сучасне фото

¹² Nowak T. Op. cit. – S.296, 301.

Підрахунок доводить, що місячний боезапас для гармати, яка стріляла 100-фунтовими ядрами, становив 900 ядер загальною масою близько 90 тис. фунтів (майже 46 т) та 60 тис. фунтів (понад 30,5 т) пороху. Зрозуміло, що оснащення війська важкими гарматами було дуже затратною справою. Недарма така тогочасна світова потуга, як Османська імперія, змогла виставити у Хотинський похід лише кільканадцять важких гармат.

Із наведеної вище таблиці бачимо, що вищу скорострільність порівняно з важкими облоговими та фортечними мали польові гармати, адже вони стріляли значно легшими ядрами, потребували набагато менше пороху для зарядів, що прискорювало сам процес заряджання. Скорострільність фальконета, наприклад, становила до 80 пострілів на день, що у 2,6 раза перевищувало аналогічні характеристики важких гармат.

Фальконет. XVI ст. Сучасне фото

Яким шляхом у подальшому йшов розвиток артилерії? На початку XVII ст. в Голландії відбулося її реформування, у результаті чого розпочався перехід від складних в обслуговуванні довгоствольних гармат 33–38 калібрів, які через їх велику вагу було складно транспортувати, до гармат із середньою довжиною дула 17–28 калібрів. Голландська система, що швидко поширилася у Західній Європі, охоплювала чотири типи гармат на зразок картауни: 48-фунтові повні картауни (калібр 189 мм), 24-фунтові напівкартауни (151 мм), 12-фунтові чвертькартауни (122 мм) і 6-фунтові октави (98 мм).

Одночасно набули поширення ще менші гармати – польові або полкові. Причому особливу увагу звертали саме на зменшення їх ваги. Через це,

Довгоствольні гармати типу колобрини. Гравюра з артилерійського трактату першої половини XVII ст.

приміром, у шведській армії замість бронзових почали відливати гармати із заліза. Трифунтова залізна гармата калібру 79 мм мала дуло завдовжки 15 калібрів і важила лише 625 фунтів, тобто близько 318 кг. Маса дула картауни сягала 3250 кг, напівкартауни – 2250 кг, чвертькартауни – 1370 кг, октави – 1070 кг¹³.

Картауна. Сучасне фото

У XVII ст. в артилерійській справі використовувалося кілька типів снарядів: суцільнолиті чавунні ядра, гранати з різними видами запальників, а також картеч. Скорострільність гармат залишалася порівняно невисокою, і у другій половині XVII ст. важчі з них могли зробити 50–80 пострілів на добу, а легші – близько 100. Якою ж була їх далекобійність? Уявлення про це дає таблиця, складена польським істориком Я.Віммером. І хоча наведені тут дані стосуються шведської артилерії початку XVIII ст., вони не набагато відрізнялися від показників дальності стрільби гармат XVII ст.¹⁴:

При стрільбі суцільнолитими ядрами						
Гармата	Кут траєкторії 0°		Максимальна дальність пострілу		Маса порохового заряду	
	кроків	м	кроків	м	фунтів	кг
Картауна 48-фунтова	950	713	4900	3675	24	10,2
Напівкартауна 24-фунтова	900	675	4840	3630	12	5,1
Чвертькартауна 12-фунтова	600	450	3730	2800	6	2,55
Октава 6-фунтова	600	450	2640	1980	3	1,28
Гармата довга 3-фунтова	500	375	1570	1180	1,5	0,64
Гармата полкова 3-фунтова	400	300	1530	1150	1,5	0,64

¹³ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S.320–321.

¹⁴ *Ibid.* – S.327–328.

Продовження таблиці

Максимальна дальність пострілу при стрільбі картеччю (м)	
Гармата 12-фунтова	400
Гармата 6-фунтова	300
Гармата 3-фунтова	225

Максимальна дальність пострілу при стрільбі з мортири – 650 м

Як впливає із цієї таблиці, артилерія навіть на початку XVIII ст., хоч і була модернізована та помітно «схудла» завдяки вкороченню гарматних стволів порівняно з другою половиною XVI – початком XVII ст., усе ж не могла похвалитися великою далекобійністю при стрільбі ядрами, тим більше – картеччю. Звісно, гармати часів Хотинської війни 1621 р., які були на озброєнні супротивників, щодо цього мали не кращі показники. Є підстави стверджувати, що важкі турецькі гармати масою понад 3 т, які стріляли 50-фунтовими ядрами, досягали далекобійності понад 2 км. Їх снаряди – головним чином суцільнолітні ядра – мали досить значну, проте локальну уражаючу силу, адже вони не вибухали.

Примітивні приціли, а також часто-густо низької якості порох не сприяли влучності стрільби. Чи не тому автори щоденників Хотинської війни приділяли таку особливу увагу поодиноким вдалим артилерійським пострілам? Головні вади тогочасних гармат – низькі далекобійність і скорострільність, переважно точкова («болванкова») уражаюча дія боеприпасів, а також незначний відсоток влучень у ціль – простежуються у різних джерелах, присвячених боям 1621 р. під Хотином. У цьому плані примітна розповідь про особистий канонірський досвід учасника Хотинської битви Я. Чаплінського, який служив у війську коронного підчашого Ст. Любомирського (після смерті під Хотином литовського гетьмана Я.-К. Ходкевича той стане новим головнокомандувачем). Отже, 26 вересня, перебуваючи у польському таборі на високих дністровських схилах, він побачив, що на лівому березі Дністра (у ті часи в районі Хотина ширина ріки сягала 350–400 м) марширує пишно екіпірований турецький полк із гарматами, який повертався до свого табору. За словами Я. Чаплінського, ці гармати «тягнули по 14 пар буйволів. Там ішов гарний від [сяючого] золота, срібла [і] парчі полчок. Я дав гармашеві золотий, щоб мені набив гармату (бо вже поверталось до вечора) і чекав, щоби [полк] підійшов до того місця, куди долітала та куля (ядро – П.С.). Однак мені не пощастило, бо зачепив лише одне крило – трохи запізнився запалити»¹⁵.

Серед іншого, із розповіді Я. Чаплінського впадає в очі те, що він пасивно чекав, поки супротивник підійде до місця, куди долітали ядра вже пристріляної на цю точку гармати. Проте навіть тоді, коли ціль опинилася в бажаному для гармаша місці, його постріл виявився не надто влучним (свою невдачу Я. Чаплінський схильний був пояснювати запізненням

¹⁵ Я. Чаплінський до Є. Радзимінського, 1.X.1621 // *Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów*. – Warszawa, 1959. – S.213.

із запаленням порохового заряду). Вистрілити ж із цієї гармати по «золото-срібно-парчовому» турецькому полку ще раз не було жодної можливості, адже поки обслуга її зарядила б, турки вийшли із зони обстрілу, переставши бути мішенню.

Із джерельного повідомлення випливає, що далекобійність гармати, з якої стріляв Я. Чаплінський, становила принаймні 500–600 м, адже він добре бачив дорогі шати турецьких вояків, розрізняючи золото, срібло та парчу (тканини й матеріали, що виблискують на сонці; спостерігач із гострим зором може бачити й на дальшу, аніж зазначено вище, відстань). Із пагорбів, на яких розташовувався польський табір, до турків тоді приглядалися й інші жовніри. Серед них був Й. Єрлич, котрий записав у своєму щоденнику, що від об'єкта його спостереження, турецьких вояків на лівому березі ріки, відділяв «лише Дністер, [через] що добре міг розпізнати кожного». Причому він побачив такі дрібні деталі, як золоті ланцюги на піхотинцях супротивника¹⁶.

В епізоді з пострілом Я. Чаплінського привертає увагу вказівка на те, що лівим берегом Дністра турки транспортували гармати, в які було запряжено по 14 пар буйволів, тобто по 28 тварин на гармату. Якщо припустити, що буйвіл як тяглова сила не поступався коневі, а також узяти до уваги зроблений А. Пруським розрахунок тягла для перевезення гармат різного калібру, можна орієнтовно визначити, які саме турецькі гармати бачив 26 вересня 1621 р. Я. Чаплінський на лівому березі Дністра. Оскільки кожну з них тягнули 28 голів худоби, то, як видається, це були «солов'ї». Тобто, такі гармати мали масу понад 3 т і стріляли 50-фунтовими ядрами. Підтвердженням цього припущення може бути й те, що під час одного з артилерійських обстрілів польського табору в ньому знайшли 55-фунтове ядро. Турки використовували також важкі гармати меншого калібру, які стріляли 25-фунтовими ядрами¹⁷.

Чим могли похвалитися турецькі гармаші, які 26 вересня з лівого берега Дністра обстрілювали з 15 гармат запорожців, лісовчиків та позиції Ст. Любомирського? Потрібно зазначити, що їхні успіхи були доволі скромними. Принаймні у джерелах не зафіксовано, що цей обстріл завдав хотинським оборонцям якихось відчутних втрат у живій силі. Так, у польсько-литовському таборі було вбито двох пахолків. Невеликою виявилася шкода від турецьких гармат і для запорозьких козаків. У щоденнику одного польського шляхтича, учасника битви під Хотином, щодо цього є примітне розмірковування. Він писав, що турки «почали парити з гармат козаків і лісовських; однак то люди із трьома душами, нелегко побачити й утовкти їхню чорну душу»¹⁸. Автор цих рядків, попри відчужене та негативістськи забарвлене сприйняття запорожців (а також лісовчиків), усе ж таки визнавав за ними спроможність вистояти перед величезними випробуваннями, у тому числі без особливих втрат витримувати гарматні обстріли.

¹⁶ Jerlicz J. Op. cit. – S.26.

¹⁷ Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebra. Z.Pauli. – Kraków, 1853. – S.146; Zbigniewski P. Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 // Ibid. – S.53.

¹⁸ Zbigniewski P. Op. cit. – S.57.

Турецьке командування приділяло особливу увагу бомбардуванню укріплень хотинських оборонців, що зазвичай передувало османським атакам. Турки викочували гармати на зручні для ведення вогню позиції, а за потреби – передислоковували свої батареї (на ніч, аби вберегтися від нападу супротивника, обслуга затягувала гармати до свого табору). Вельми інтенсивним обстрілам піддавався насамперед запорозький табір. Зокрема, 4 вересня зі сходом сонця по ньому відкрили вогонь кілька десятків гармат, які охороняли яничари. Інтенсивний обстріл тривав упродовж годин (цього дня турецькі гармати зробили 1100 пострілів), після чого на штурм козацьких укріплень кинулися османські підрозділи, у тому числі майже всі яничари. Щоби не дати розташованим поблизу литовцям прийти на допомогу запорожцям, командування війська Османа II спрямувало проти них деякі свої підрозділи. Тим часом за наказом гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного козаки вийшли в поле, вступили у зустрічний бій і відкинули атакуючих від своїх позицій¹⁹.

Після невеликої перерви турки знову розпочали артилерійський обстріл козацького табору, що тривав понад годину (за іншими даними – більше двох годин). Після цього вони пішли в атаку й кілька годин безуспішно намагалися прорвати запорозьку оборону. Отримавши від Я.-К.Ходкевича підкріплення, козаки відкинули ворога та змусили його відступити²⁰. Третій упродовж дня штурм запорозьких позицій турки розпочали з гарматного обстрілу, який тривав не одну годину. Він був настільки сильним, що багато хто у польсько-литовському таборі вирішив, що козакам настав кінець («було сумнівно, що би залишилися живі бідолахи запорожці»)²¹. Однак насправді турецьке бомбардування не завдало великої шкоди, адже українці у цей час перебували у земляних укріпленнях – їх захищав земляний вал, підсипані землею вози, а також оборонні споруди бліндажного типу²². Як писав у своєму щоденнику Хотинської війни сеймовий комісар Я.Собеський, у козацькому таборі постраждали насамперед коні. Щодо втрат серед особового складу запорозького війська, то відомо, що тоді загинув козацький полковник Василь (в одному зі своїх творів Я.Собеський назвав його Васюком (Василем) Зорею)²³.

За свідченням сеймового комісара М.Лесньовського, котрий 4 вересня перебував у козацькому таборі, сонце вже почало сідати за обрій, коли запорожці П.Сагайдачного пішли в контратаку. Вони переслідували яничарів і

¹⁹ Relacya prawdziwa o expedyciey przeciwko Turkowi, 1621 // Biblioteka Czartoryskich (Kraków; далі – Biblioteka Czart.). – Rkps.№112. – S.521 zw.; Я.Зелінський до К.Збаразького, 6.IX.1621 // Biblioteka Rac. – Rkps.№2. – S.974; *Jan Hrabi z Ostroroga*. Dziennik wojny tureckiej w Woloszech // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.20; *Zbigniewski P.* Op.cit. – S.47.

²⁰ *Zbigniewski P.* Op. cit. – S.47; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum publiczne Potockich (далі – APP). – Rkps.№36. – S.24–26; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.131.

²¹ *Jerlicz J.* Op. cit. – S.13; *Jan Hrabi z Ostroroga*. Op. cit. – S.21; *Lubomirski S.* Diariusz wojny polskiej z turkami pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.79; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Ibid. – S.131; Я.Зелінський до К.Збаразького, 6.IX.1621. – S.974.

²² *Zbigniewski P.* Op. cit. – S.47; История Хотинского похода Якова Собеского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В.Антоновича. – К., 1896. – Вып.2. – С.75.

²³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.131; История Хотинского похода Якова Собеского. – С.75.

туруцьку кінноту до їхнього табору, а потім увірвалися в нього. Серед трофеїв козаків було кілька важких гармат, але оскільки через надто велику вагу вони так і не змогли забрати їх із собою, то лише порубали гарматні лафети. Перемога над військом Османа II була близькою. Однак П.Сагайдачний не отримав підкріплення від обережного Я.-К.Ходкевича і змушений був віддати наказ відступити до свого табору. Козаки повернулися на власні позиції десь о першій – о пів на другу годину ночі. Продемонстровану ними доблесть із захватом сприйняв М.Лесньовський («Я старий, їздив не для битви, але, як мовлять, приємно старим слухати, та й дивитися, як молоді добре чинять. Переконали, що справді добрі молодці, добре стоять, краще не може бути. Дуже рятують у цьому разі Річ Посполиту») ²⁴. За даними інших джерел, запорожці не змогли доставити до свого табору захоплені важкі гармати, оскільки ті були скуті залізними ланцюгами, відтак вони лише спробували вивести їх із ладу ²⁵. Збереглися також повідомлення про те, що запорожці начебто захопили у турків 4 гармати ²⁶.

Як можна переконалися з перебігу бойових дій під Хотином 4 вересня, турки кілька разів штурмували запорозький табір, піддаючи його багатогодинним обстрілам із гармат, установлених порівняно недалеко від позицій українських козаків. Тим часом запорожці, не маючи ані важкої, ані середньої артилерії, змушені були перечікувати ці бомбардування у польових укріпленнях. Свої наступальні дії вони будували на переходах від оборони (для відбиття атак ворожої піхоти та кінноти використовувалася власна артилерія) ²⁷ до контратак. Причому добре вишколеним та озброєним ручною вогнепальною зброєю пішим козакам удалося ввірватися в табір Османа II й, зокрема, захопити кілька важких гармат. Якщо втрати запорожців під час боїв 4 вересня становили, судячи з усього, декілька десятків осіб, то, за підрахунками дослідників, протилежна сторона того дня не дорахувалася понад 3 тис. вояків ²⁸.

Привертає увагу тактика масованого застосування турками артилерії з обох берегів Дністра, до чого вони вдалися 28 вересня. Серед іншого, це була найбільш масштабна за час Хотинської битви операція з перекидання гармат на лівий берег ріки. Очевидно, ще до світанку під прикриттям густого туману турки по своєму мосту перевезли не менше 25–28 гармат (за явно

²⁴ М.Лесньовський до Т.Замойського, 8.IX.1621 // Biblioteka Racz. – Rkps.№2. – S.976; *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.132.

²⁵ *Relacya prawdziwa o expediciey przeciwko Turkowi, 1621.* – S.521 zw.; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. – S.21; *Diariusz obozowy woyska Króla Ięgo Miłóści Zigmunta Trzecięgo, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carla Chodkiewicza woiewody wilinskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621* // Biblioteka Racz. – Rkps.№2. – S.1004–1005; *Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X.1621* // *Жерела до історії України-Руси.* – Т.8. – С.236.

²⁶ *Вести из Валахии // Мыщык Ю.А. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник // Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени.* – Днепропетровск, 1985. – С.127; *Relacya prawdziwa o expediciey przeciwko Turkowi, 1621.* – S.521 zw.

²⁷ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621* // Biblioteka Czart. – Rkps.№112. – S.587.

²⁸ *Podhorodecki L.* Op.cit. – S.112.

перебільшеними даними джерел їх було від 40 до 80)²⁹. На калібр деяких із них указує кількість тягла – 8–10 пар буйволів, які, згідно зі схемою транспортування артилерії А.Пруського, могли б тягнути гармати типів «співачка» і «соловей». На лівобережжя Дністра турки переправили також дві важкі гармати, в які було запряжено по 15 пар буйволів. Відтак можна припустити, що за калібром вони наближалися до василісків.

Для прикриття перекинутої на лівий берег Дністра артилерії османське командування виділило чималі сили – майже 10-тисячний корпус турецької й татарської кінноти. Частина цих вояків розсосередилася, ставши неподалік від батарей, а решта під прикриттям густого туману розмістилася напготові на певній відстані. Пізніше ці підрозділи виконували самостійні бойові завдання, не обмежуючись

Василіск. Сучасне фото

охороною гармат. Турки подбали також про те, щоби запобігти спробам супротивника переправитися через Дністер і теж розмістити на березі свої гармати. Задля цього на лівому боці ріки розташувалися до 500 яничарів, які вогнем своїх рушниць не давали полякам, литовцям та запорожцям підійти до кромки води з правого берега. Командні пункти чотирьох воєначальників, які керували операцією на лівобережжі, розміщувалися за гарматами на значній відстані один від одного³⁰.

Артилерійські позиції турків на правому березі Дністра склалися з трьох батарей: перша розгорнулася на їх правому фланзі неподалік від ріки з тим, щоби обстрілювати запорожців та лісовчиків; другу було встановлено навпроти окопів, що їх захищали жовніри Г.Денгофа, тобто на лівому крилі польсько-литовського табору; позицію ж для третьої батареї обрали таким чином, щоби вести вогонь по обох табірних брамах супротивника. До участі в бойовій операції турецьке командування залучило понад 60 гармат – фактично всю свою артилерію³¹. У складі правобережних османських батарей було 34–37 гармат, у тому числі більшість із 15 важких.

Артилерійський вогонь турків на обох берегах Дністра було організовано за певною схемою. Як можна припустити, гармати стріляли по черзі, одна за одною (або, приміром, парами), що давало можливість уникнути затяжних

²⁹ Zbigniewski P. Op. cit. – S.59; Lubomirski S. Op. cit. – S.99; Jerlicz J. Op. cit. – S.26–27; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 dostatecznie wypisany // Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1840. – Т.1. – S.143; Кам'янецька хроніка. – С.102.

³⁰ Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. – S.525; Zbigniewski P. Op. cit. – S.57, 59; Кам'янецька хроніка. – С.103.

³¹ Lubomirski S. Op. cit. – S.99; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.154.

пауз, які неминуче виникали б при залповому вогні одразу з усіх стволів. Чи не тому турецька канонада в деяких учасників битви асоціювалася з мушкетною стріляниною, що «буває такою за піхотної муштри»³²? Бомбардування позицій хотинських оборонців тривало від ранку до пізнього вечора. Особливо воно далось взнаки лісовчикам, проти яких турки спрямували свій головний удар – гармати супротивника обстрілювали їх перехресно з лівого та правого берегів Дністра. Запорозький табір перебував під вогнем переважно лівобережних батарей. Турецькі гарматні ядра з лівобережжя ріки досягали й польсько-литовських позицій, по яких було зроблено до 500 пострілів. Усього ж 28 вересня турки з чотирьох своїх батарей зробили близько 1500 пострілів (за іншими даними – 1100) у бік позицій польсько-литовсько-запорозького війська. Вочевидь це була максимальна сила вогню османської артилерії.

Неважко підрахувати, якою у середньому виявилася скорострільність турецьких гармат на межі їх технічних можливостей – 24–25 пострілів на одну гармату впродовж дня. Звідси випливає, що артилеристи Османа II продемонстрували під Хотином досить помірну для свого часу скорострільність, яка навіть не дотягувала до темпу стрільби важких гармат, що, за розрахунками згадуваного вище автора трактату про артилерійську справу в Європі у другій половині XVI ст. А.Пруського, мала бути не нижче 30 пострілів на день. Турецька артилерія не могла похвалитися й вражаючою далекобійністю. Зокрема, про це свідчить той факт, що під час гарматного обстрілу з лівого берега Дністра позицій війська королевича Владислава його жовніри, відступивши вглиб свого табору, завдяки цьому простому маневру стали недосяжними для ворожих ядер³³.

Результативність цілоденного турецького обстрілу 28 вересня позицій хотинських оборонців виявилася не надто високою. У таборі лісовчиків того дня від ядер супротивника загинуло 7–10 осіб. Так, відомо, що гарматна куля обірвала життя якогось шотландця із гвардії королевича Владислава. Гармашам Османа II вдалося також убити одного запорозького козака. За іншими даними, хотинські оборонці, очевидно запорожці та лісовчики, втратили близько 20 осіб, причому дехто з них загинув у бою, а не від пострілів ворожої артилерії³⁴.

Як можемо переконатися, вогонь турецьких гармат не завдавав значних втрат полякам, литовцям і запорожцям. Проте це не означає, що османське командування в результаті не мало жодних тактичних вигод, адже обстріли були доволі ефективним засобом стримування супротивника, сковуючи дії хотинських оборонців, розпорошуючи їхні сили, позбавляючи свободи маневру. Щоправда, лише така результативність застосування артилерії навряд чи цілком задовольняла Османа II, якому потрібна була переконлива та швидка перемога над ворогом.

³² Jerlicz J. Op. cit. – S.27.

³³ Lubomirski S. Op. cit. – S.99; Я.Чаплінський до Є.Радзимінського, 1.X.1621. – S.214; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 dostatecznie wypisany. – S.143; Diariusz utarczki rycarstwa polskiego z pogaństwem // Biblioteka Racz. – Rkps.№2. – S.988–989.

³⁴ Jan Hrabi z Ostroroga. Op. cit. – S.30; Zbigniewski P. Op. cit. – S.50; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.154; Diariusz utarczki rycarstwa polkiego z pogaństwem. – S.989; Relacya prawdziwa o expedyciey przeciwko Turkowi, 1621. – S.525.

Отже, реалії позиційної війни під Хотином перекреслили як виявилось завищені сподівання турецького командування на свої гармати, насамперед великих калібрів, як на ефективний інструмент подолання опору військ Речі Посполитої. Неприцільний вогонь по позиціях супротивника, який перебував у своєму таборі, не міг завдати йому істотних втрат. До того ж важка облогова артилерія, яка успішно крушила фортечні мури, не могла зруйнувати земляні вали, що оточували позиції хотинських оборонців (навіть найбільші гарматні ядра здебільшого лише трамбували землю). Примітний щодо цього опис навів вірменський хроніст із Кам'янця-Подільського Аксент, який писав: «Ядро від тих гармат не могла підняти з землі ні одна людина, тому що ядра були дуже великі й призначені для штурму укріплень. І коли стріляли таким ядром із гармати, яку називали балйємез, то в тому місці воно розривало землю на 5 ліктів завдовжки і входило в землю на 2–3 лікті, а земля в тому місці, в яке увіткнулося ядро, ставала мов камінь, і її не можна було проткнути навіть мечем. Коротше кажучи, ці великі гармати не завдавали ніякої шкоди»³⁵. Як випливає із цього повідомлення, після пострілу з важкої гармати її ядро проорювало борозну завдовжки до 190 см і заглиблювалося у ґрунт, спресовуючи його, на 76–114 см (ці дані отримано на основі припущення, що використана Аксентом лінійна міра лікоть дорівнювала 38 см; якщо ж вірменський хроніст мав на увазі лікоть більшої величини, наприклад, 50 см, то наведені ним виміри потрібно збільшити, відповідно, до 250 см та 100–150 см). Хоч би там як, а великі ядра не завдавали критичних руйнувань земляним оборонним укріпленням хотинських захисників, і не могли, приміром, зробити проходи у валах для штурмових підрозділів супротивника.

Якою була відповідь запорожців на артилерійські обстріли турків? Під Хотином з'ясувалося, що козаки мали обмежені можливості протистояти гарматному вогню супротивника. Як уже зазначалося, у них не було жодної потужної гармати. Серед іншого, це пояснювалося тим, що утримувати таку артилерію їм було явно не під силу. Примітно, що й сам уряд із великими труднощами спромігся спорядити на Хотинську війну гармати, які задля цього довелося транспортувати (без лафетів) зі Смоленська, а також сплавляти Віслою із Гданська до Варшави. Однак головні труднощі полягали не в доставці до війська, а у величезних витратах на артилерію. У цьому неважко переконатися, якщо порівняти їх із загальною сумою коштів коронного скарбу. Так, за підрахунками дослідників, напередодні Хотинської війни щорічний прибуток державної скарбниці становив 800 тис. злотих. Із запровадженням з огляду на воєнну загрозу екстраординарних податків, а також завдяки пожертвам його було збільшено до майже 5 млн злотих. Витрати ж на артилерію у той час становили понад 2 млн злотих, у тому числі на спорядження гармат – 600–700 тис., на порох – майже 455 тис., на ядра – більше 6 тис. злотих³⁶.

³⁵ Кам'янецька хроніка. – С.101.

³⁶ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1964. – T.10. – Cz.2. – S.101–102, 104.

Таким чином, як можна переконалися, витрати на артилерію становили понад 44% від усіх прибутків коронного скарбу, до того ж значно збільшених порівняно з мирним часом. Неважко здогадатися, що Військо Запорозьке не могло собі дозволити такі великі кошти на артилерію. Утім, незалежно від того, мали запорозьці гроші на важкі облогові гармати, чи ні, вони їм не були надто потрібні. По-перше, козацтво не вело воєн за приєднання територій, які в ті часи супроводжувалися тривалими систематичними облогами міст і фортець супротивника із застосуванням важких гармат. По-друге, такі гармати було складно транспортувати, що робило військо малорухливим, а його дії – досить прогнозованими для ворога. Все це цілком суперечило запорозькій тактиці ведення війни, яка ґрунтувалася на високій маневреності та максимальному використанні фактора раптовості.

У Війську Запорозькому неабияку увагу приділяли мобільним польовим гарматам невеликих калібрів, що були грізною зброєю проти ворожої піхоти й кавалерії (їх могли встановлювати також і на козацьких чайках). При запорозькій артилерії постійно (у тому числі й узимку, коли козацтво розходилося по домівках) несли службу гармаші та візники (у деяких реєстрах другого десятиліття XVII ст. їх налічувалося декілька сотень осіб), а також частина безмаєтних козаків³⁷. Запорозька влада змушувала мешканців багатьох українських міст до повинностей, пов'язаних з утриманням артилерії, зокрема постачання пороху та свинцю. Іноді вдавалися й до насильницьких реквізицій виробленої у шляхетських і королівських маєтностях селітри – одного з важливих інгредієнтів при виготовленні пороху³⁸.

Як свідчать деякі джерела, а саме «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», козацьке військо, що прибуло до місця битви з 23 гарматами, явно не було переобтяжене ані порохом, ані ядрами, оскільки весь його боєзапас легко вмістився на 12 возах³⁹. Такої кількості запряжених четвіркою коней возів із порохом та ядрами вистачило б лише одній великій

Гармати з цапфами з козацької чайки. XVII ст. (фото: Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т.1. – С.689)

³⁷ Пам'ять нашим послам п. П.Одинцеві з іншим товариством, чого мають домагатися від панів комісарів, 1625 // Biblioteka Kórnicka PAN. – Rkps.№338. – S.94; Компут Війська Запорозького, без дати // Biblioteka Racz. – Rkps.№139. – S.290 zw.

³⁸ Декларация запорозьких козаків, 20.X.1625 // Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce / Wyd. I.U.Niemcewicz. – Lwów, 1883. – Т.6. – S.198; А.Мужилівський до К.Радзивілла, 24.VII (3.VIII) 1623 // Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці історично-філософської секції. – Л., 1993. – Т.СХХХVI. – С.336.

³⁹ Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році. – С.250.

турецькій гарматі на 3–4 дні боїв. Утім, наведена у зазначеному документі статистика, згідно з якою в козацькому обозі було лише 12 возів з артилерійськими припасами, напевно неповна, адже під Хотином при запорозькій «арматі» числилося близько трьох сотень коней⁴⁰.

Якщо виходити з припущення, що в кожен із 12 козацьких возів, якими перевозили порох і ядра, впрягали по чотири коня, то їх було 48. Скільки потрібно було коней для перевезення запорозьких гармат? Як уже зазначалося, під Хотином козаки мали 23 гармати, причому всі – невеликого калібру (у джерелах про них згадано як про «дріб'язок»)⁴¹. Серед них напевно були й такі, що їх перевозили по декілька одиниць на одному возі. Якщо абстрагуватися від цього припущення та, аби не применшити чисельність табуна запорожців, закріпленого за «арматою», виходити із засновку, що кожен козацьку гармату перевозили окремо на лафеті (або на возі) не менше, аніж двома кіньми (зазначимо, що легкі польові гармати турки перевозили лише одним конем)⁴², то всіх коней для транспортування гармат налічувалося 46. Отже, разом із кіньми, які перевозили порох та ядра, артилерійський табун запорожців мав би становити, згідно з даними «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», щонайбільше сотню коней. Якщо це так, то які функції виконували приписані до козацької артилерії ще близько двох сотень коней? Звісно, що всі вони не могли бути лише резервним (змінним) гарматним тяглом. Як видається, ці коні перевозили різноманітну амуніцію, а також порох і ядра.

30-міліметрова лита мідна гармата з довжиною ствола 62,5 см. XVII ст.
(фото: Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у
5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С.252)

Утім, незалежно від того, наскільки добре запорозька артилерія була забезпечена боеприпасами (у джерелах немає вказівок на їх нестачу в козаків під Хотином), через низьку далекобійність вона не могла протистояти вогню турецьких батарей. Це стосувалося також гармат супротивника, які обстрілювали козацький табір із лівого берега Дністра (ширина ріки в районі Хотина у ті часи сягала 350–400 м). Оскільки запорожці були безсилі пострілами зі своїх гармат подавити ворожі батареї, вони закопувалися у землю, щоб у глибоких печерах-бліндажах перечекати артилерійський наліт.

⁴⁰ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.144.

⁴¹ *Jan Hrabi z Ostrogo.* Op. cit. – S.19.

⁴² *Sobieski J.* Op.cit. – S.122.

Ще одним способом зміцнення оборони була раціоналізація позицій. У ніч із 22 на 23 вересня козаки приховано покинули свою лінію, яку тримали проти правого крила турецького війська та яничарських підрозділів його центру. Зруйнувавши усі свої укріплення, аби ними не скористався супротивник, запорожці перенесли лінію оборони у північно-західному напрямку, наблизившись до шанців німецької піхоти під командуванням Г.Денгофа, тобто вони дещо піднялися з низини на плато та, відповідно, віддалилися від турецьких батарей, які дошкуляли козакам вогнем із лівого берега Дністра. Утім, навряд чи це могло радикально зміцнити захист запорозьких позицій від лівобережних гармат супротивника. Як видається, приймаючи рішення про перенесення переднього краю оборони П.Сагайдачний брав до уваги насамперед ситуацію у польсько-литовському таборі, який щоденно дедалі більше обезлюднював через дезертирство жовнів. Ця обставина непокоїла також обложених поляків і литовців, у багатьох з яких були сумніви щодо подальшої доцільності утримувати такий великий периметр. Відтак одночасно із запорожцями польсько-литовське командування звузило лінію своєї оборони на правому фланзі, зруйнувавши окопи хелмінського воеводи Я.Вейгера. Рішення про це було ухвалене на військовій раді у королевича Владислава 21 вересня⁴³.

Отже, запорозька старшина знала про непевне становище у польсько-литовському таборі, де не вистачало захисників, а ті, що ще залишалися, мали важкохворого головнокомандувача – Я.-К.Ходкевича, наслідки можливої смерті якого складно було спрогнозувати. Напевно саме це й змусило козацьку верхівку підтягнути свої позиції до союзників, аби в якийсь момент не залишитися на полі бою самим. Натомість нова лінія оборони, що частково проходила на узвишші, давала козакам певні переваги, у тому числі робила ефективнішим вогонь їхньої артилерії.

Що ж до контрбатарейної боротьби з турецькою артилерією, то, як уже зазначалося, запорожцям вона була не під силу через низьку далекобійність їхніх гармат. Однак їм на виручку неодноразово приходили польські артилеристи з гарматами більших, аніж у козаків, калібрів, які мали можливість вступати у протиборство з османськими батареями, що вели вогонь із лівого берега Дністра. Приміром, 23 вересня встановлена на лівобережжі ріки турецька артилерія з опівдня й аж до вечора обстрілювала нові позиції запорожців. Однак після того, як поляки, викотивши на зручні для стрільби позиції декілька своїх гармат, відкрили вогонь у відповідь, супротивникові довелося швидко ретируватися, адже ядра тепер не лише досягали, але й влучали у ціль – поляки «жодного разу не вистрілили даремно». Примітно, що в ролі каноніра начебто спробував свої сили польний гетьман Ст.Любомирський. Отож після того, як влучним пострілом було «з ходу вбито турецького гармаша, а ядро полетіло по інших», супротивник поспішно відступив до свого мосту⁴⁴.

⁴³ Zbigniewski P. Op. cit. – S.56; Lubomirski S. Op. cit. – S.97; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.148, 150.

⁴⁴ Jerlicz J. Op. cit. – S.24.

Козацькі гармати не лише були непридатними для боротьби з батареями турків, розташованими на лівобережжі Дністра на певній відстані від кромки води, але й навіть не могли завдати шкоди ворожим воякам, що стояли на самому березі. Через це, наприклад, 28 вересня запорожці лише спостерігали за діями польських гармашів, які встановили на своєму боці ріки кілька гармат і били з них по яничарах, не даючи тим переправитися через Дністер. Невдовзі супротивник змушений був відступити⁴⁵. Примітно, що польські артилеристи набули певного досвіду стрільби по живій силі війська Османа II з гармат, установлених на лівобережжі Дністра. Ідеться про те, що 3–4 вересня одна їхня батарея звідти «відстрілювала» турків від козаків.

Звісно, польсько-литовська артилерія не лише вряди-годи «опікувалася» запорожцями, а насамперед вирішувала бойові завдання в інтересах війська Речі Посполитої. Що ж до козацьких гармат, то вони, безперечно, були спроможними діяти самостійно та не менш ефективно. Щоправда, найкраще можливості цієї артилерії могли проявлятися лише в оборонному бою, при стрільбі по противнику з невеликої відстані. На жаль, в історичних документах не збереглися відомості про конкретні випадки застосування запорожцями своїх гармат, однак приблизне уявлення про тактику та потенційні можливості їхньої артилерії у ближньому бою можна отримати на підставі джерельних свідчень про дії у схожих ситуаціях польсько-литовських гармашів (детальніше про це йтиметься нижче).

За низької скорострільності тогочасних гармат вести вогонь із порівняно далеких дистанцій по противнику, який стрімко наступав, було ризиковано, адже наступаючі могли випередити артилеристів, опинившись біля їхніх позицій раніше, ніж ті встигнуть знову підготувати до пострілу свої гармати. Через низьку далекобійність ще у другій половині XVII ст. у відкритому полі артилерію ставили перед вишикуваною піхотою, або ж у проміжках між нею. Якщо ж у тилу піхотинців були висоти, то гармати (починаючи з 12-фунтових) встановлювали саме там – вони вели вогонь через голови своїх військ. Легкі гармати перебували в бойових порядках піхоти. При обороні укріплених позицій артилерію закривали наповненими землею кошами, що досить добре захищало від вогню супротивника⁴⁶.

Принаймні на початку Хотинської битви польсько-литовське командування робило певну ставку на гарматний вогонь, шикуючи до бою свої сили в полі, за оборонними валами. Так було 2 вересня, коли передові загони війська Османа II підійшли під Хотин. Цього дня за наказом головнокомандувача Я.-К.Ходкевича перед його корогвами, вишикуваними за межами табору, розмістили артилерію, а також німецьких найманців-піхотинців⁴⁷. Проте належним чином на практиці випробувати дієвість гарматного вогню Я.-К.Ходкевичу не вдалося, адже цього дня турки свої штурмові зусилля зосередили на іншій ділянці фронту – проти запорожців.

⁴⁵ Я. Чаплінський до Є. Радзимінського, 1.X.1621. – S.214.

⁴⁶ Wimmer J. Op. cit. – S.329.

⁴⁷ Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.126.

Тим часом артилерійський вогонь по супротивнику із гармат, установлених на земляних валах польсько-литовського табору, був вельми ефективним. Підтвердженням цього можуть бути дії польських гармашів, які своїм вогнем розсіяли турецьких артилеристів, котрі 15 вересня намагалися з важких гармат зруйнувати одну з табірних брам (Польську)⁴⁸.

Зазначимо, що вести прицільний вогонь по атакуючих ядрами на далеких дистанціях було неможливо. Лише підпустивши супротивника якомога ближче був шанс завдати йому дошкульних втрат. Прикладом застосування хотинськими оборонцями цієї тактики можуть бути дії батареї під командуванням Т.Шемберґа, що стояла у засідці на правому фланзі польсько-литовського табору. Коли в надвечір'я 28 вересня турки занадто близько підійшли до земляного редуту Т.Шемберґа, польський командир наказав відкинути гілля, що маскувало дві гармати, і вдарити залпом. Одночасно жовніри відкрили вогонь із ручної вогнепальної зброї. Залишивши на полі бою близько 200 вбитих вояків, супротивник спішно відступив⁴⁹.

Можливо, дані про ці втрати перебільшено. Очевидно, не всі вони були від гарматного залпу. Однак те, що одна невелика артилерійська батарея відіграла вирішальну роль у відбитті турецької атаки, не підлягає сумніву. Як видається, гармати Т.Шемберґа вели вогонь не ядрами, а картечю, яка справді на близькій відстані може скосити чимало атакуючих. Симптоматичні вказівки щодо цього знаходимо в «Кам'янецькій хроніці», де описано дії польсько-литовської артилерії ввечері 28 вересня. Отже, помітивши турків, що наближалися, у таборі «зарядили гармати всяким залізним бруктом і стріляли. І загинуло багато людей – кого розірвало на частини, кому відірвало голову, кому руку, тому що підступили дуже близько до табору. А це були яничари, які на животах підповзли до самих укріплень, то й чимало їх там залишилось»⁵⁰.

Польсько-литовським гармашам вдавалося влучати не лише у вояків супротивника – якимось їхнім ядром було вбито одного зі слонів, що їх мали турки. Утім, іноді від пострілів артилеристів з обложеного хотинського табору гинули не вороги, а власні жовніри⁵¹. Це залежало не стільки від низького рівня бойового вишколу гармашів, як від незадовільної якості пороху, через що ядра летіли зовсім не туди, куди прицілювали гармати. Поява ж такого пороху в польсько-литовському війську під Хотином була невинуватою, адже багато командирів, які напередодні війни закупували цю вибухову речовину (у тому числі великими партіями, наприклад у 828 центнерів), удавалися до різних махінацій. Приміром, придбаний мокрий та дешевий порох нерідко видавався за якісний і дорогий, а різниця від цієї оборудки йшла у приватні

⁴⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. – APP. – Rkps.№36. – S.37; Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№112. – S.597 zw.*

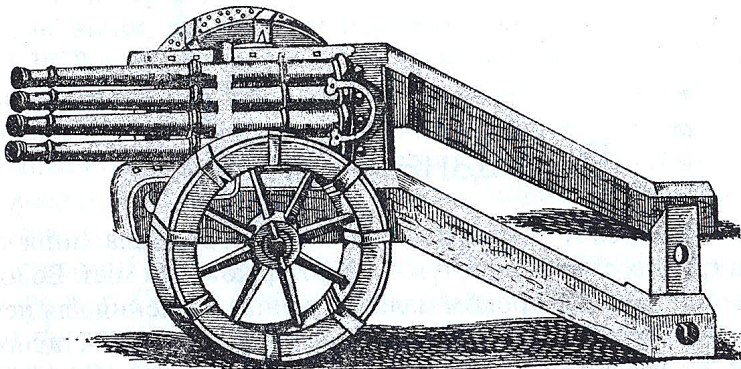
⁴⁹ *Lubomirski S. Op. cit. – S.100; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.156.*

⁵⁰ Кам'янецька хроніка. – С.103.

⁵¹ Я.Чаплінський до Є.Радзимінського, 1.X.1621. – S.215; *Lubomirski S. Op. cit. – S.98; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.152.*

кишені⁵². Відтак добірного пороху в поляків та литовців під Хотином було не дуже-то й багато, за деякими даними – близько 100 центнерів. Причому це були особисті запаси Ст.Любомирського⁵³. Гармашам польсько-литовського табору бракувало також ядер. Усе це спричинювало «великий безлад» в артилерії, тобто негативно впливало на рівень її боєздатності. Гармати великого калібру, для яких перед прибуттям під Хотин у Львові виготовили лафети, фактично стали зайвим баластом, адже для них не було ядер⁵⁴. Це означає, що під час Хотинської битви польсько-литовське військо боролось із супротивником гарматами порівняно невеликих калібрів.

Примітно, що деякі підрозділи війська Речі Посполитої мали вогневі засоби, які за своїми тактико-технічними даними наближалися до тогочасної легкої артилерії. Це могли бути так звані гаківниці, тобто фортечні рушниці великого калібру, або ж шмигівниці (ожиги) – багатоствольні гармати, з яких можна було вести залповий (біглий) вогонь. Кілька таких гаківниць, за іншими даними – шмигівниць, туркам удалося захопити 7 вересня – під час атаки на позиції, що їх захищали підрозділи ротмістрів Жичевського та Слатковського⁵⁵.

Багатоствольна гармата (ожига). Малюнок з артилерійського трактату. XVII ст. (фото: Липа К. Під захистом мурів (З історії української фортифікації X–XVII ст.). – К., 2008. – С.163)

Отже, артилерія сторін, які взяли участь у Хотинській битві 1621 р., була сильним, однак не вирішальним для досягнення рішучої перемоги над супротивником засобом збройної боротьби. Потужні бомбардування, до яких перед штурмами вдавалося турецьке командування, спрямовуючи гарматний вогонь проти підготовлених в інженерному плані польових позицій польсько-литовсько-запорозького війська, не завдавали йому істотних втрат у живій силі. Важкій облоговій артилерії турків виявилось не під силу зруйнувати земляні оборонні вали супротивника (на окремих ділянках вони були подвійними), щоби створити проходи для своїх штурмових підрозділів. Проте багатогодинні гарматні обстріли підточували сили хотинських оборонців, тримали їх у психологічній напрузі, не давали можливості вільно маневрувати.

⁵² Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1964. – Т.10. – Cz.2. – S.104.

⁵³ Lubomirski S. Op. cit. – S.98.

⁵⁴ Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.122, 152.

⁵⁵ Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621. – S.591; Relacya prawdziwa o expedyciey przeciwko Turkowi, 1621. – S.522.

Перебіг боїв під Хотином довів, що слабким місцем козацького війська була відсутність у нього далекобійної артилерії. Запорозжці, маючи лише гармати невеликих калібрів, не могли використовувати їх для боротьби проти потужної турецької артилерії. Відтак захист від вогню ворожих гармат полягав насамперед у пасивній обороні – під час обстрілів козаки відсиджувалися у земляних укріпленнях бліндажного типу. Лише на близькій відстані запорозькі гармати були дієвим засобом боротьби з живою силою супротивника.

Польсько-литовська артилерія через свою порівняно невелику кількість, низьку якість та обмежені запаси пороху і ядер не могла перешкодити масованим бомбардуванням турками позицій хотинських оборонців, а також була неспроможною піддавати аналогічним обстрілам турецький табір. Водночас гармаші польсько-литовського війська в ряді випадків подавляли артилерійські батареї ворога, а також вели успішну боротьбу із живою силою, у тому числі деякими османськими підрозділами, дислокованими на лівому березі Дністра. Найефективнішим був вогонь на коротких дистанціях, особливо боеприпасами картечного типу.

Загалом в умовах зіткнення великих армій на порівняно обмеженому, однак достатньо великому полі Хотинської битви, де оборонці облаштували досить надійні польові укріплення, тактика систематичної облоги з активним застосуванням важких гармат виявилася не надто результативною. Найбільших втрат у живій силі супротивник зазнавав від гарматного вогню з близької відстані. У цьому плані артилерія все ще виконувала функції гігантської ручної вогнепальної зброї. Військо Османа II, яке під Хотином мало перевагу не лише за чисельністю вояків, але й за кількістю та потужністю гармат, не змогло використати свою артилерією як дієвий інструмент подолання оборони противника. Це пояснювалося не лише належним уфортифікуванням позицій, а насамперед активними діями військ Речі Посполитої, особливо тактикою нічної війни, до якої вдалися запорозжці. Утім, ця тема потребує спеціального розгляду.

This article explores the combat application of artillery in the battle near Khotyn in 1621. Guns engineering data and its using policy by Osman Empire, Polish-Lithuanian forces and Zaporozhian Cossacks are attended. The conclusions are drawn concerning the gunfire efficiency over the Khotyn campaign.

